

E. BÁRTFAI LÁSZLÓ

**RENDAHAGYÓ ROKONOK
ILLEIZMUS, FEJEDELMI TÖBBES ÉS ATYAFISÁGUK**

Kivonat

A tanulmány az én és a grammatikai én fogalomtörténeti áttekintése után néhány olyan esetet gyűjt egybe és csoportosít, amelyben a személyes névmások, illetve az őket helyettesítő tulajdonnevek használata eltér a megszokottól. Bár morfológiai, szintaktikai sajátosságai is vannak, egyikük sem feszegeti a magyar személyes névmási paradigma határait, egytől egyig a pragmatika illetékességi körébe tartoznak. Közös jellemzőjük, hogy a grammatikai személy szokatlan használata ellenére a referencia nem válik kérdésessé. Mindenki tudja, hogy kiről-miről van szó, a névmásváltás nem jár együtt „én”-váltással. Számos ilyen eset van, nincs is mindegyiknek külön neve. Legnevezetesebb közülük a fejedelmi többes, a *pluralis maiestatis* és az illeizmus, a latin *ille* mutató névből, amikor valaki első személy helyett harmadik személyben beszél (vagy ír) magáról.

Kulcsszavak: személyes névmás, én, grammatikai én, deixis, index, fejedelmi többes, illeizmus

ÉN – az mindig valaki más (JE est un autre).
Arthur Rimbaud (1871/1974: 280)

1937-ben Horváth János, az irodalomtörténet professzora tartotta a tanévnyitó egyetemi előadást az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Tanévi beköszöntőjében azokat a hibákat és félszégeket vette sorra, amelyeket néhány év múlva nem szeretett volna viszontlátni az írásbeli dolgozatokban. Egyebek között a dagályos stílust és a következtetlenséget kifogásolta (Horváth 1956: 609 skk.). Antal László nyelvész *A magyar esetrendszer* című könyve 1961-ben, Horváth János halálának évében jelent meg. A bevezetésben, melyet „viszonylag szélcsendes öböl”-nek nevezett, értekezése célját, felépítését, módszerét tárta az olvasó elé. A kifejtés során mindegyre váltogatta, hogy ki beszél kihez. Először a *szertő* lépett „a csaták mezejére”, majd így folytatta: „*Dolgozatomban* egy alapvető és egy kiegészítő célt tűztem magam elé.” A következő bekezdésekben már a fejedelmi többest segítette uralomra. Egyes mondataiban az olvasót belefoglalta a többes szám első személybe – „még nehezebb kérdést kell *szemügyre vennünk*” –, másokban egyértelműen kizárta belőle: „*már most figyelmeztetjük az olvasót*”. A lapokon a személytelen forma is fel-feltűnik:

„szükségesnek bizonyult *egy fejezet, amely dióhéjban tájékoztatja az olvasót*” (Antal 2005: 235 skk. – *kiemelések tőlem*). Horváth János alighanem szelíden korholta volna a tehetséges pályatársat.

Antal László legalább ötféleképpen alakította, lépten-nyomon változtatva előszava képzetes beszédaktusának kereteit. Szóhasználatában váltakozik az *én*, az *ő* (szerző), az *az* (fejezet) és a kétféleképpen értelmezhető *mi*. Az inkluzív (belefoglaló) és az exkluzív (kizáró) *mi* a magyar nyelvben csak körülírással fejezhető ki, a személyes névmási paradigmában nincs két különálló alakja. Olykor felvetődik ugyan, hogy a többes szám első és második személy tárgyeseti alakjaiban a *minket/bennünket*, illetve a *titeket/benneteket* kettős megfeleltethető az exkluzív–inkluzív szemléletnek, de ezt a különbséget a nyelvhasználó nem érzi (Tálos 1980: 70–2). Az angolban a *Let's go* 'Menjünk!', illetve a *Let us go* 'Mi megyünk (de ti maradtok!)' különbségét szokták példaként idézni (Yule 1996: 12). A valódi névszókat helyettesítő névmások e két sajátos típusával a pragmatika a deixis jelenséggörét tárgyalva, a nyelvészet a névmási rendszert ismertetve foglalkozik. Fodor István meghatározását idézem: „Számos indián, afrikai és ausztráliai nyelvben a személyes névmás többes [...] számú alakjai közt vannak olyanok, amelyek kizárják a megszólított személyt a megnevezettek köréből (exkluzív), mások beleértik (inklúzió), pl. az ausztráliai dijari nyelvben *ngajana* 'mi (veled együtt)' ~ *ngajani* 'mi (nélküled)’” (Fodor 1999: 1658). Azokban a nyelvekben, amelyekben kétfajta *mi* ismeretes, az egyik alak kizárja, a másik magában foglalja a kommunikációs partnert, vagyis a közlemény címzettjét. A magyar nyelvben a kluzivitás csak körülírással fejezhető ki: *Mi megyünk, de te maradsz / ti maradtok*.

Jonathan David Bobaljik kanadai nyelvész morfológiai ismertetőjegyek alapján próbálta meghatározni a lehetséges grammatikai személyek körét. Megállapította, hogy a logikailag lehetséges esetek némelyike nem szerepel a morfológiai személyjelölések leltárában, illetve számos nyelv „hiányzó” grammatikai személyekkel jellemezhető (Bobaljik 2008). D. N. S. Bhat indiai nyelvész a személyes névmási paradigmák tényleges megvalósulásának számos példáját ismertette és elemezte összefoglaló művében (Bhat 2007). Hasonlattal élve: az egyes nyelvekben más-más színjáték zajlik, más szereplőkkel, más dramaturgiával. Sir John Lyons roppant tanulságosnak tartotta a grammatikai személy eredetét. A latin *persona* 'maszk' a görög drámai hős vagy szerep képzetét ültette át a nyelvtanba. Az egykori grammatikusok „a nyelvi eseményt színjátékként fogták fel, melyben a főszerepet az első személy, a mellékszerepet a második személy, az összes többi szerepet a harmadik személy játssza” (Lyons 1978: 2. 638). A szemantikai és a morfo-

lógiai-szintaktikai osztályozás a személyes névmások tekintetében csaknem átfedi egymást (Zwicky 1977: 715). Egy névmási rendszernek legalább három tagból kell állnia, ami alól csak néhány kivétel van – szögezte le Edith Moravcsik (Moravcsik 2013: 40 – A kivételekkel kapcsolatban Cysouw 2003-ra hivatkozik).

Tanulmányom megírásával – egy fogalomtörténeti áttekintés felvázolása mellett – mindössze az volt a szándékom, hogy egybegyűjtsék és csoportosítsak néhány olyan esetet, amelyben a személyes névmások, illetve az őket helyettesítő tulajdonnevek használata eltér a megszokottól. Bár morfológiai, szintaktikai sajátosságai is vannak, egyikük sem feszegeti a magyar személyes névmási paradigma határait, egytől egyig a pragmatika illetékességi körébe tartoznak. Közös jellemzőjük, hogy a grammatikai személy szokatlan használata ellenére a referencia nem válik kérdésessé. Mindez azért lehetséges, mert az információt nem a kifejezés maga hordozza, hanem az a pragmatikai tény, (a)hogy használják (Bach 2017: 69 k.). Mindenki tudja, hogy kiről-miről van szó, a névmásváltás nem jár együtt „én”-váltással. Arnold Zwicky híres tanulmányában éppen az általam elemzett eseteket zárta ki vizsgálódásának köréből, a színlelt inkluzivitást, illetve az intim vagy lekezelő ő-t választva példaként (Zwicky 1977: 716). Számos ilyen eset van, nincs is mindegyiknek külön neve. Legnevezetesebb közülük a fejedelmi többes, a *pluralis maiestatis* és az illeizmus, a latin *ille* (egyes szám harmadik személyű hímnemű) mutató névmásból, amikor valaki első személy helyett harmadik személyben beszél (vagy ír) magáról. A kifejezést Samuel Taylor Coleridge angol költő, filozófus alkotta meg, szellemi önéletrajzában „szerény egoizmusok és hízogó illeizmusok bőséges választékáról” értekezett (Coleridge 1977: 4).

Ha azt is tanulmányoztam volna, hogy ezek az eszközök mennyire állandóak, illetve milyen gyorsan váltakoznak, akkor a narratológia kellős közepén találtam volna magam. Nem érintettem a tegezés-magázás összetett kérdéskörét sem, amelyet legutóbb Balázs Géza foglalt össze szemléletes példák kíséretében (Balázs 2021). Nem foglalkoztam azokkal az esetekkel sem, amikor a beszélgetésben – a leküzdött távolság vagy az elvesztett közelség kifejezésére vagy merő ironiából – időlegesen tegezésre vagy magázásra váltanak valamiért. A két jelenséget egy-egy példával szemléltetem. Nádasdy Ádám epikus tegezésnek nevezte azt a beszédfordulatot, amikor két magázódó gazdasági szakember nyilvános eszmecserejében a bankár így szólt a vállalkozóhoz: *Té vállalkozz, én hitelezek* (Nádasdy 2003b: 21). A fordítottjáról van szó, amikor a feleség azt kérdezi hazaérkező párjától: *Mit főztem az én férjecskémmek?*

Azokat az érdekes eseteket sem próbáltam egybegyűjteni, amelyekben az én vagy a te kétértelmű, a referenciális értelmezés és a kötött változó között

ingadozik. Angelika Kratzer hamis indexnek (*fake indexicals*) nevezte a példáiban előforduló én-t, illetve te-t (Kratzer 2009: 188):

I'm the only one around here who can take care of my children.

(Én vagyok itt az egyetlen, aki tud vigyázni a gyerekeimre.)

Only you eat what you cook.

(Csak te eszed meg, amit főzöl.)

Kiefer Ferenc a főnévi csoportok specifikus és nem specifikus olvasatának különbségét a *Keresek egy embert, aki tud franciául* példamondattal világította meg. Ha valaki egy meghatározott személyt keres (specifikus olvasat), akkor visszautaláskor személyes névmást használ, ha egy tetszőleges személyt, aki tud franciául (nem specifikus olvasat), akkor határozatlan névmást. A két változat: *Meg is fogom őt találni*, illetve *Fogok is egyet találni* (Kiefer 2007: 147 skk.). George Yule hasonló példamondattal világította meg az attributív és referenciális használat különbségét (Yule 1996: 18):

He wants to marry a woman with lots of money.

(Ő olyan nőt akar feleségül venni, akinek sok pénze van.)

Az attributív olvasat szerint ez a személy bármelyik nő lehet, aki megfelel ennek a követelménynek, míg a referenciális olvasat szerint a beszélő egy meghatározott személyre gondol, de a neve említésénél fontosabbnak tartja, hogy sok pénze van. Jacob L. Mey a szigorú és emlékeztető deixist (*strict and reminder deixis*) határolta el egymástól, különbségtétele rokonítható az említett fogalompárokkal (Mey 2007: 57). Az utóbbi esetek azonban már az anafora és a koreferencia kérdéskörébe vezetnek át.

A mottóként választott idézet az Én $\neq$ Én egyenlőtlenség formájában is felírható. Mivel nem tartalmaz számokat és algebrai kifejezéseket, a transzcendens egyenlőtlenségek közé sorolandó. Nemcsak az esik meg olykor, hogy valaki valaki másnak (Jézus Krisztusnak, Napóleonnak, Einsteinnek stb.) képzelet magát, hanem az is, hogy nem egyvalakinek. Sam Small záróra után tartott hazafelé a kocsmából, amikor egy lámpaoszlopba kapaszkodva rádöbbsent: „én »mi ketten« lettem” (Knight 1945: 49). Az egyenlőtlenség számtalan módon értelmezhető, de mindegyiknek – a végzetes vagy időleges tévesztésnek, a fontoskodó kiterjesztésnek vagy a játékos felcserélésnek – szükséges feltétele az Én = Én egyenlőség előzetes megléte. A következőkben sorra vett esetekben mindenki tudja vagy most tanulja a nevét, és nem hiszi magát másnak (vagy másoknak), mint aki. Ahogy Ludwig Wittgenstein fogalmazott: „Tudom, hogy így hívnak, nálunk minden felnőtt tudja, hogy hogyan hívják. [...] képtelen

vagyok tévedni [...] a saját nevemben! [...] »Ha ez hamis, akkor örült vagyok«” (Wittgenstein 1989: [570]151, [572] 152).

Karinthy Frigyes egy sorsdöntő pillanat fényképszerű kimerevítésével fejezte be *Pár ezer év* című elbeszélését. A bögs hallatára a konyhából beszaladó édesanya azt kérdezte két és fél éves fiától, hogy ki adta oda a szomszéd kisfiúnak az építőkockákat: „Dódi... – kiáltok rá. – A Dódi adta oda? – Én... – mondta Dódi ragyogó arccal. Életében először mondta ki ezt a szót: »Én« saját magáról” (Karinthy 1918: 3). Az egyes szám első személyű személyes névmás mindenkinek „odaadja magát”: egyszer én, másszor te, aztán meg ő az, aki az én. Az akármikori behelyettesíthetőség első megtapasztalásának élménye valóban megrázó lehet. Tanúja voltam, amikor egy kisfiú sírásra görbedő szájjal kérdezte a mamájától: *Lesz még egy Én?* A körhintaszerű csalfaságra először a csaliversek ébresztik rá a gyerekeket: *Én vagyok én, te vagy te. / Ki a számár, én vagy te?* Nincs jó válasz. Ottlik Géza nem ok nélkül vélekedett úgy, hogy ezt „kellene odatenni jeligének az első személyben írott művek elé...” (Ottlik 1988: 45).

Otto Jespersen kapcsolónak (*shifter*) nevezte azokat a szavakat, amelyek vonatkozása a helyzetnek megfelelően változik. Példái: *Mama, Papa, el-lenség, otthon, egyik, másik*. A csoport legfontosabb tagjainak a személyes névmásokat tekintette. A nyelvet elsajátító gyerekeket összezavarja, hogy az én mindig másra vonatkozik. Ezért a körötte lévők „harmadik személyben beszélnek magukról, mint »Apa«, vagy »Nagyi«, vagy »Mari«, és a gyereknek sem azt mondják, hogy »te«, hanem a nevéen szólítják” (Jespersen 1928: 123). Az E/3. jelen idő egyeduralma hároméves kor körül enged kemény szorításából. Az óvodáskor kezdetén jelenik meg a beszédben az *én, enyém, nekem*. Az idealista filozófiát és a pszichoanalízist egyaránt gyanakvással szemlélő dán nyelvész kételkedéssel fogadta azt a következtetést, mely szerint az éntudat kialakulása megelőzi a grammatikai én használatát: „a németek nem lennének németek, és a filozófusok nem lennének filozófusok, ha nem préselnék ki a legtöbbet a gyermek »én« szóhasználatából, amelyben az öntudat első jelét látják. [...] A józan igazság szerintem az, hogy egy fiú, aki »Jack«-ként beszél magáról, ugyanolyan teljes és éles képet alkothat magáról [...], mint az, aki megtanulta az »én« kimondásának kis nyelvi trükkjét” (Jespersen 1928: 123).

Roman Jakobson azokat a nyelvi elemeket illette a *shifter* kifejezéssel, amelyek a jelek két osztályába tartoznak egyszerre: indexek is, szimbólumok is. A kétlaki megoldást Arthur W. Burkstól vette át, aki Charles S. Peirce második hármas felosztását használta a jelenség megragadására (Burks 1948). Egy szimbólum (például a *piros* szó) konvenció alapján kapcsolódik a szó-

ban forgó tárgyhoz (például egy labdához), míg egy index (például a mutató kézmozdulata) tényleges kapcsolatban áll a tárggyal, amelyet ily módon különít el a többitől. A kapcsolók (*shifters*) indexikus szimbólumok. Így például az én (*ego, I, ich, stb.*) személyes névmás konvencionális szabály szerint vonatkozik az én-t kimondó személyre, de csak úgy vonatkozhat a tárgyra, ha tényleges kapcsolatban áll vele: „minden kapcsolónak (*shifter*) megvan a maga általános jelentése. Így az én a címzőjét (a te meg a címzettjét) jelenti annak az üzenetnek, amelyhez tartozik” (Jakobson 1970: 132).

A személyes névmások sajátosságát ezzel szemben sokan abban látták, hogy nincs sem egyedi vonatkozásuk, sem általános jelentésük, ezért csupán indexnek tartották őket, mint Karl Bühler. A nyelvész-pszichológus azt fejtegette, hogy bárki mondhatja és mondja is, hogy *én*, de mindenki valaki másra utal vele. Ezért úgy vélekedett, hogy „annyi tulajdonnévre van szükség, ahány beszélő van”, az *én* interszubjektív többértelműsége egyedül így szüntethető meg (Bühler 1999: 103). A nyelvész-pszichológus 1934-ben megjelent *Sprachtheorie* című könyvében a pragmatikában később meggyökeresedett *deixis* kifejezést is használta. Az „itt–most–én rendszer origóját” (*Origo des Hier–Jetzt–Ich-System*) választotta kiindulási pontként, és a *deixis* csaknem tucatnyi válfaját különböztette meg. A legfontosabbak közülük: *Ich-Deixis*, *Du-Deixis*, *Der-Deixis*, *Jener-Deixis*, *Objektdeixis*, *Todeixis* stb.

Bertrand Russell száműzte a logikából az „énközpontú szavakat” (*egocentric words*). Tulajdonnévként is korlátozta számukat, eleinte kettőnek (*én* és *ez*) kegyelmezett meg (Russell 1976: 363), később már csak egynek: „Minden énközpontú szó meghatározható az »ez« terminusaiban. Így: az »én« azt jelenti: »Az életrajz, amelyhez ez tartozik«; az »itt« azt jelenti: »Ennek a helye«; a »most« azt jelenti: »Ennek az ideje« [...] Ezért vizsgálataunkat az »ez«-re korlátozhatjuk” (Russell 1956: 108). Az *ez* mutató névmást – John Stuart Mill nyomán – azért tartotta a tulajdonnévhez hasonlóknak, mert csak megnevez, de nem ír le semmit. Gilbert Ryle úgy ítélte meg, hogy az *én* és a *te* „nem szabályos tulajdonnév, mint a »Bodri« és a »Temze«, de nem is szabálytalan tulajdonnév. [...] Abban a pillanatban fölösleges misztifikáció indul el, mielőtt elkezdünk a névmások által megnevezett létezők után szaglászni” (Ryle 1974: 275). G. E. M. Anscombe is amellet sorakoztatott fel érveket, hogy az *én* nem lehet tulajdonnév, mert *én*-ként nem lehet bemutatni vagy szólítani senkit, távollevő személy sem nevezhető meg így. Bárki mondhatja magáról, hogy *én*, de mindenki csak saját magára utal vele. Az „én-használónak léteznie kell, mert egyébként nem mondhatná, hogy *én*”, a halála után már ezt sem mondhatja, míg a nevének ekkor is emlegethetik (Anscombe 1990: 138, 145).

Yehoshua Bar-Hillel mutatott rá arra, hogy az *itt* és *most* kiiktatása a koordináta-rendszerre való hivatkozással félreértésen alapul, mert ezek a próbálkozások összekeverik a nyelvhasználatot a nyelvhasználat elsajátításával (Bar-Hillel 2001: 183). A nehézségek elkerülésére Hans Reichenbach sajátos megoldást javasolt. Példányreflexív szavaknak (*token-reflexive words*) nevezte azokat a kifejezéseket, amelyek értelmezése a beszélő, a hely vagy az idő ismeretét igényli. Elképzelése szerint ezekre a szavakra egy-egy példányukkal lehet hivatkozni. A *fázom* azt jelenti, hogy a mondatzó e példányának kimondója fázik; az *itt hideg van* azt, hogy hideg van ott, ahol ezt kimondják. Az *én* arra a személyre utal, aki ezt a szópéldányt kimondja, az *itt* pedig arra a helyre, ahol e helyhatározó szónak ezt a példányát kimondják (Reichenbach 1947: 284 skk.).

Peter Frederick Strawson arra hívta fel a figyelmet, hogy a kontextuális követelmények az *itt* és a *most* esetében nem állapíthatók meg olyan pontosan, mint az *én* esetében: „a dolog a beszélővel legyen azonos” (Strawson 1985: 194). Peter van Inwagen arra a kérdésre próbált válaszolni tanulmányában, hogy *mire referálunk, amikor azt mondjuk, hogy „én”?* Sajnálataát fejezte ki amiatt, hogy megítélése szerint kilenc lehetőség van. Az első közülük az, hogy semmire; David Hume és Ludwig Wittgenstein válasza ez. A skót filozófus az emberi szellemet színházhoz hasonlította, ahol „különbéle észleleteknek a sokasága vagy együttese [...] elképzelhetetlenül gyorsan változtatja egymást [...]. Valójában nincs benne *egyszerűség*, ha egy meghatározott időpontban tekintjük, és nincs *azonosság*, ha különböző időpontokat hasonlítunk össze”. Ezért „nem igaz, hogy [...] egyáltalán ideát alkotunk magunknak az *énről*” (Hume 1976: 340–1, 339).

Wittgenstein a *Kék könyvben* így járta körül a kérdést: „Az »én« szó nem ugyanazt jelenti, mint »L. W.«, még akkor sem, ha én vagyok L. W., és nem ugyanazt jelenti, mint a »most beszélő személy« kifejezés. De ez nem jelenti azt, hogy az »L. W.« és az »én« különböző dolgokat jelent. Mindössze annyit jelent, hogy ezek a szavak különböző eszközök a nyelvünkben” (Wittgenstein 1980: 67). A *Filozófiai vizsgálódásokban* pedig így fogalmazott: „Az »én« nem nevez meg személyt, az »itt« helyet, az »ez« nem név. De nevekkal állnak kapcsolatban. Nevek nyernek a révükön magyarázatot” (Wittgenstein 1992: 182).

Van Inwagen a fennmaradó nyolc esetet három ellentétpár mentén tagolta. Az én vagy átmeneti vagy maradandó, mindkettő lehet olyan, amelyik létezése minden pillanatában teljes egészében jelen van, de olyan is, amelyiknek létezése egy adott pillanatában csak egy része van jelen. Az eddigi négy esetet úgy duplázta meg, hogy mindegyik lehet anyagi, illetve nem anyagi

természetű. A második antonim párt a fizikai tárgyak időben való fennállását leíró két meghatározó elmélet, az endurantizmus és a perdurantizmus analógiájára alkotta meg. A nyolcból négy életképesnek látszó esetet vett tüzetesen szemügyre. Elsődleges célja annak megmutatása volt, hogy azok a népszerű materialista, illetve berkeleyánus idealista és dualista elméletek, amelyek elfogadják az időn átívelő azonosságot, nem egyeztethetők össze a személyes azonosság lélektani folytonosságát valló teóriákkal (van Inwagen 2002: 177, 188. 5. j. – Az ellentétpárok: *transitory–lasting*, *enduring–temporally extended*, *material–immaterial*. – Az endurantizmus és a perdurantizmus fogalmára lásd Tözsér 2009: 98 skk.).

Az *én*, *itt*, *most* szavakat és hasonszőrű társaikat a logikusok lekötetlen változónak tekintik, a szemantikában és a pragmatikában pedig az *index* vagy *deixis* címkét aggatják rájuk. A személyes névmásokat (is) tartalmazó mondatokban a szavak jelentése kimondásuk körülményein (a megnyilatkozó személye, a megnyilatkozás ideje, helye) múlik. Stephen C. Levinson immáron klasszikus megfogalmazásában: „A személydeixis a résztvevők szerepének kódolására vonatkozik abban a beszédeseményben, amelyben a szóban forgó kijelentés elhangzik: az *első személy* kategória a beszélő önmagára való hivatkozásának grammatikalizálása, a *második személy* a beszélő egy vagy több címzettre való hivatkozásának kódolása, a *harmadik személy* pedig az olyan személyekre és entitásokra való hivatkozás kódolása, akik-amik nem beszélői és nem címzettjei a szóban forgó kijelentésnek” (Levinson 1997: 62).

Lotz János a beszédaktus résztvevőinek deiktikus lenyomataként írta körül a nyelvtani személy kategóriáját: „az *én* a beszélőt, a *te* a bizalmasan megszólított hallgatót, az *ő* pedig a beszédaktusban részt nem vevő személyt jelöli” (Lotz 1976: 127). A személyes névmást Kugler Nóra és Laczkó Krisztina a következőképpen határozta meg: „szám-személy paradigmával és esetparadigmával rendelkező, főnevet helyettesítő névmás” (Kugler–Laczkó 2000: 158). Jelentése csak rendkívül általánosan adható meg: az *én*-ről mindössze annyi tudható, hogy élő ember, aki beszél, a *te*-ről csupán annyi, hogy élő ember, akihez a beszélő beszél, az *ő*-ről csak annyi, hogy szintén ember, akiről a beszélő beszél (Tolcsvai Nagy 2017: 370). A beszélgetésben állandóan váltakoznak ezek a szerepek, így az is, hogy éppen ki az *én*, a *te* és az *ő*. A személyes névmások referenciája a beszélgetés során teljeseedik ki. A magyar *névmás* elnevezés (a név mása) azt sugallja, hogy a szófaj minden egyes tagja valami más helyett áll. Ám a grammatikai helyettesítés szemantikai vagy funkcionális ismertetőjegye nem minden esetben állja ki a próbát: az első vagy második személyű „személyes névmások [...] alanyi vagy tárgyas helyzetben nem valamely más főnév(i csoport) helyén állnak” (Kenesei 2000: 111). Ebben

az értelemben voltaképpen nem is névmások. Így például ebben a mondatban – *Én hoztam ezt a palack ötputtonyos tokajit* – a beszélő nem helyettesítheti az *én*-t a saját nevével: **János hoztam ezt a palack ötputtonyos tokajit*. Ha viszont a nevéhez igazítja a ragot (*János hozta...*), akkor valamiért – mondjuk, hivalkodásból – egyes szám harmadik személyben beszél magáról.

A prózai műfajokban aszerint különíthetők el egymástól az elbeszélés egyes típusai, hogy megtehető-e ez a behelyettesítés. A döntési eljárás Roland Barthes nevéhez fűződik. Az egyes szám harmadik személyben írott művekben így választotta el egymástól a személyes és személytelen narrációt: „Elegendő »újraírni« a történet [...] ő-jét én-né: ha ez a művelet a személyes névmások megváltozásán kívül semmiféle egyéb változást nem von maga után a szövegben, bizonyos, hogy a személyes rendszeren belül vagyunk” (Barthes 1998: 541). Cseresnyés Dóra az egyes szám első személyű személyes névmás kettős szerepét – elbeszélő én, illetve elbeszélt én – vizsgálta a Nyugat folyóirat első nemzedékének prózájában az 1920-ig terjedő időszakban. Babits Mihály, Kaffka Margit, Kosztolányi Dezső és Móricz Zsigmond regényeit és elbeszéléseit az én névmás kettős, de egyidejűleg nem működő szerepe alapján csoportosította. Az osztályozást Barthes grammatikai transzformációja alapján végezte el:

„Ahol az egyes szám első személyű névmás kizárólag egy szereplő megnevezésére szolgál, azaz az elbeszélt-énre vonatkozik, tehát nem érinti a történetmondás szintjét, ott tetszőlegesen felcserélhető bármilyen más névvel vagy harmadik személyű névmással [...] anélkül, hogy a szöveg narratív struktúrája [...] alapvetően megváltozna” (Cseresnyés 1998: 133).

Ha tágabb értelemben tárgyalják a személyes névmást, akkor fogalmi körébe beleértik még a birtokos és visszaható névmást, amelyek szintén megkülönböztetik a három nyelvtani személyt, illetve az egyes és többes számot. Laczkó Krisztina arra kereste a választ, hogy hány személyes névmásunk van. Végül arra az eredményre jutott, hogy „pontos számadattal nem lehet, de nem is kell válaszolnunk” (Laczkó 1995: 126). Noha nem mondható meg, hogy pontosan hány névmás van, körük nem bővíthető vagy szűkíthető tetszés szerint. A három-négy éves gyerekek olykor mégis megpróbálkoznak azzal, hogy eggyel szaporítsák a birtokos névmások számát. Több ízben is megfigyeltem, hogy ha megtetszett nekik egy tárgy, amely másé volt, rámutattak, és azt mondták: *tiem*. Merész neologizmusukkal azt jelezték, hogy a birtokbavétel hamarosan meg fog történni, netán már meg is történt.

Georg von der Gabelentz emlékeztetett arra, hogy „Kínában a Kr. e. III. században az erőszakos Csin Si Huang-ti császár a saját kizárólagos használatára sajátította ki egy egyes szám első személyű névmást, amelyet addig

mindenki használhatott” (Von der Gabelentz 2016: 242). Mivel a gyerekek nehezen szoknak hozzá a személyes névmások folyamatos váltakozásához a beszédben, néha ők is megpróbálják elbitorolni az *én*-t: „Ne merészeld magadat énnek nevezni. Csak én vagyok én, és te csak te vagy” (Jakobson 1970: 133).

A személyes névmások a deiktikus szavak, kifejezések közé tartoznak, vonatkozásuk a beszédben válik egyértelművé. A tudományos műszó alapjául a görög *δειξίς* ’rámutatás’ szó szolgált. Azokat a nyelvi elemeket nevezzük így, amelyek szorosan kapcsolódnak a megnyilatkozás körülményeihez, nélkülük nem értelmezhetők. Az *én*, *itt*, *most* lehorgonyozása a tárgyi és társas környezetben tesz egy mondatot tényleges megnyilatkozássá. A legfontosabb deiktikus elemek a beszélőtől való közelség és távolság szerint rendezhetők párokba: *én–te*, *itt–ott*, *most–később/előbb*. Ezek a párok jelölik ki a deixis alapvető fajtáit: személy-, tér- és idődeixis. Charles J. Fillmore 1971-ben tartotta híres előadás-sorozatát a deixisről az Indiana Universityn, Santa Cruzban. A fogalom ezt követően indult hódító útjára, a kézikönyvek, Stephen C. Levinson, Jacob L. Mey, George Yule vagy Tátrai Szilárd pragmatikája külön fejezetben vagy alfejezetek sorában taglalják.

Az anyanyelv elsajátítása során először a deiktikus párok közeli elemei válnak valamilyen módon megragadhatóvá. Legelőbb az *itt* hatókörét rögzítik a kisbaba látóterébe kerülő tárgyak (Yule 1996: 12). A dajkanyelv sajátos felnőttbeszéd, melynek címzettje (egyelőre) nem érti, hogy mit mondanak neki. A Kr. e. VI–V. század fordulóján működött keoszi Szimonidész egyik thrénoszában Danaé a viharos éjszakai tengeren, egy lezárt ládában hányódik újszülött fiával, Perszeusszal. Abban leli egyetlen vigaszát, hogy megosztja bánatát a kiseddel: „*Csucsukálj még, kicsikém, csitulj, te vészes ár, csitulj, határtalan gyász!*”¹ A mohave és tlingit indiánok azt gondolták, hogy a csecsemők értik a beszédet (Hymes 1975: 110). Ma talán senki sem gondolja, hogy valódi címzettek lehetnek, még ha nekik címzik is a szavakat, de sokszor nem is ők a valódi címzettek. Herbert H. Clark és Thomas B. Carlson laterális beszédaktusnak nevezte, ha a közlemény közvetett és közvetlen címzettje másvalaki. Egyik példájukban az anya így szólt az apa előtt a három hónapos pólyáshoz: „Nem gondolod, hogy az apád tisztába tehetne?” (Clark–Carlson 2001: 128) A csecsemők persze már azelőtt megpróbálnak kommunikálni, mielőtt képesek lennének információt átadni. Anyjuk felé fordulnak, keresik tekintetét, gőgicsélnek, mosolyognak. Jakobson a pusztán a kapcsolatra irányulást nevezte a nyelv fatikus funkciójának (Jakobson 1969: 220).

¹ Franyó Zoltán fordítása. – Az eredeti: *κέλομαι δ'εὐδὲ βρέφος, / εὐδὲ τω δὲ πόντος, / εὐδὲ τω δ'ᾠμετρον κακόν*

Mihail Mihajlovics Bahtyin megállapítása, mely szerint a beszélő elsősorban a kimondott és kimondatlan határán mozgó intonációval teremt kapcsolatot a hallgatójával, fokozottan érvényes a dajkanyelvre (Bahtyin 1985: 24). A felnőttek tagoltabban, több szünetet tartva, magasabb hangfekvésben, lassabban és dallamosabban, éneklő hanghordozással beszélnek a kisdedekhez, mint egymáshoz (Koháry 2018: 16). Gyakoriak a kedveskedő megszólítások, a kérdő mondatok és a harsány felkiáltások. Marcus Terentius Varro római grammatikus műveit tanulmányozva Charles A. Ferguson figyelt fel arra, hogy a legalapvetőbb dajkanyelvi szavak a mediterrán világban a Kr. e. I. századtól meglepő állandóságot mutatnak (Ferguson 1964: 104). Ide tartoznak a világ számos nyelvében megtalálható *mama* és *papa* változatai is. Jakobson a beszédtanulás sajátosságaival, a hangok megjelenésének sorrendjével magyarázta ezt a nyelvi univerzálét (Jakobson 1962: 540 skk.). A néhány tucatnyi szó zöme a gyerek számára kitüntetett valóságrészek (étel, ital, ruha, játékok, állatok stb.) sajátos elnevezése. A szókinszre jellemző a becézés, a kicsinyítés, az ikerítés és a hangutánzás. A mondatok sokszor egyetlen szóból állnak, és nem tartalmaznak ragokat. Az elszigetelt szómondatok rendszerint főnevek, az igék ritkábbak.

Jakobson egyfajta pidzsin nyelvnek tekintette a dajkanyelvet (Jakobson 1962: 538), Bhat pedig a névmások nélküli nyelvek közé sorolta (Bhat 2007: 31). A névmások hiánya mellett grammatikai jellegzetességei közé tartozik az egyes szám első és második személy kiváltása a harmadik személlyel (Ferguson 1964: 106). Az édesanya magát *Maminak* nevezi, gyermekét pedig előbb *Babucinak*, később *Jancsinak*. A két érzelmi kötődést kifejező köznév egyaránt tulajdonnévként szolgál, az anya mindegyikkel egyetlen létezőt nevez meg: saját magát, illetve a gyermekét. A felnőttek társalgását a személyes névmások forgószínpad-szerűsége jellemzi, amivel a nyelvet elsajátító gyerekek nehezen birkóznának meg. A tulajdonnevek viszont állandóak, nem változnak a beszédhelyzettől függően. Minden itt és most játszódik, egyelőre én és te nélkül, egyfajta lényközpontú, de én nélküli örök jelenben. A szülői illeizmushoz (*Mami*) illeszkedik idővel a nyelvet elsajátító gyerek (*Jancsi*) illeizmusa. A dajkanyelv egyes elemei a szerelmesek szóhasználatában, illetve a házi kedvencekhez intézett magánbeszédben is fel-feltűnnek.

A *mama*, illetve a *gyerek* '(kis)baba' viszonyát kifejező fogalmak, diadikus relációk: *x a mamája y-nak*, illetve *y a gyereke x-nek*. A dajkanyelvben azonban mindkettő terminusként, a kapcsolatnak csupán egyik felét megjelenítő fogalomként használatos. A reláció efféle „eltárgyasítását” a logikai-ismeret-elméleti irodalomban reifikációnak nevezik. A következő állítást vettem példaként: *Mari az anyja Jancsinak* (lásd syi 2014: 60). Ekkor

a reláció: *anyja (Mari, Jancsi)*; a reifikátum: *anya (Mari)*; az inverz reláció: *gyereke (Jancsi, Mari)*; inverz reifikátuma: *gyerek (Jancsi)*. Már Platón felismerte, hogy az eltárgyasított tulajdonságként vagy birokviszonyként felfogott relációk fogalmi zűrzavart okozhatnak. *Euthüdémosz* című dialógusában Dionüszodórosz így tréfálta meg Ktészipposzt, akit a kutyájáról kérdezett: „Ugyebár apa ő és a tiéd; így hát a te apád a kutya, te pedig kutyakölyköknek vagy a fivére” (Platón 1984a: [298e] 902; lásd még Quine 1968: 153).

Lyons vezette be a nyelv tanulmányozásába a deiktikus kivetítés (*deictic projection*) fogalmát (Lyons 1978: 2. 579), amely csak ikerfogalmával, a deiktikus centrummal együtt értelmezhető. A beszélő térbeli helyével és idejével egybeeső deiktikus centrum a Bühler-féle „itt–most–én rendszer origója”-nak feleltethető meg. Alapesetben ez a lehorgonyzás számít jelöletlennek, innen történik a kivetítés (Levinson 1997: 63–4). A *kivetítés* négyargumentumú predikátum – valaki kivetít valamit valahonnan valahová –, míg az ágens nélküli *kivetülés* csak háromargumentumú. A kivetítés attól függően teljes vagy részleges, hogy a deiktikus centrum hány eleme helyeződik át a beszélgetés valamelyik résztvevőjére, illetve a társalgásban említett személyre.

Tátrai Szilárd egy szülői értekezleten elhangzott párbeszéd részletével világította meg a jelenséget: *Mondja, kedves Kati néni, hogy teljesít mostanában Petike? – Hát, kedves Apuka, bizony vannak gondok.* Mivel a távollévő gyerek megszólító formulái (*Kati néni, Apuka*) hangzottak el, „mindkét megnyilatkozásban egy harmadik személyre, a gyerekre kerül át a társas viszonyulás deiktikus centruma” (Tátrai 2011: 147). A szerepek néha egy egész életen át változatlanul megőrződnek. Az idők otthonában hallottam, amikor a gondozó azt mondta a szülője iránt érdeklődőnek: *Anyuka mostanában alig eszik.* Kosztolányi Dezső regényében Nero római császár öreg dadája, Ecloge mindig úgy „beszélt magáról, mint kicsinyeknek szokás: »a dada megjött«, »a dada alszik«, »a dada lefekszik«”. A halott császárt is így búcsúztatta: „nincsen anyád, aki sírjon. Se gyermeked, aki megkönnyezzen. Se testvéred. Se barátod. Senki. Csak a dada. Az maradt meg neked, árva császár. A dada” (Kosztolányi 1942: 271–2).

Szellemi fogyatékra vagy autizmusra is utalhat, ha egy hároméves kor körüli gyerek kizárólag egyes szám harmadik személyben beszél önmagáról. Veress József kisvárdai gyermekkorát idézte meg elbeszélésében. Pajtásaival egy meggyfa terméséből lakmároztak éppen, amikor arra haladt egy apa a fiával. A fiú, aki életkorban is, természetben is alacsonyabb volt annál, hogysen fára mászhasson, így kérlelte apját: „Adjál már neki, hisz úgy kívánja az a gyermek!” (Veress 2024: 8) Az efféle beszéd nem feltétlenül tükröz személyiségzavart, a gyerekek sokszor bohóckodnak ily módon: *Jancsi kér még egy*

gombóc fagylaltot. Domonkosi Ágnes a kommunikatív kompetencia zavaráról, gyenge szellemi képességről árulkodó illeizmus példaként az abszurd humoráról nevezetes L'art pour l'art Társulat egyik jelenetét említette (Domonkosi 2019: 80), melyben Tompika egyfolytában idétlen magyarázatokkal kíséri tevékenységét:

*Tompika, Tompika, Tompika játszik,
Pazarolja a fogpasztát a Tompika.
Belekeni másnak a ruhájába,
Fogpasztával a Tompika nem tud disztíngválni.*
(Laár András 1996)

Együgyűség tanújele, ha valaki felnőttként állandóan úgy beszél magáról, mintha mások emlegetnék. A vezetéknévét titkoló nyugat-berlini utcazenész, Bruno S(chleinstein) 1956-ban, huszonnégy éves korában hagyta el az elmegyógyintézetet. Az 1970-es években Werner Herzog filmjeiből (*Kaspar Hauser. Jeder für sich und Gott gegen alle*, 1974. és *Bruno vándorlásai [Stroszek]*, 1977) sokan megismerték: Kaspar Hausert, a XIX. század elején talált, beszélni-járni alig tudó titokzatos kamaszt, illetve saját magát alakította. A következő eset 1980-ban történt az S-Bahnon. Ellenőrök szálltak fel a szerelvényre, és amikor odaértek hozzá, jelentősegteljesen rájuk nézett, a kabátja belső zsebéből elővette szelvényét, és öntudatosan mondta: *Bruno hat auch eine Monatskarte!*²

A mesealakok körében sem ritka ez a beszédmód. Az egyik legismertebb közülük J. R. R. Tolkien *A babó* című könyvében a Kódhegység gyomrában megbúvó tó sziklaszigetén él, és mindenkit felfalna, aki arra téved. Már láttukra nagyokat nyel, innen a neve is, a hangutánzó: *Gollum*. (Szobotka Tibor fordítása megőrizte a beszélő nevet: *Nyelem*. *A Gyűrűk Urában* Réz Ádám és Göncz Árpád a hozzávetőleges kiejtés szerint módosította az angol nevet: *Gollam*.) A hangokat sziszegve ejtő, izmos, apró lény saját magát *my precious(s)*nek (a fordításokban: „szívem szottyá [Szobotka Tibor], illetve „drágaszágom” [Réz Ádám és Göncz Árpád]) nevezte, és „azért szólt mindig így magához, mivel mással nemigen beszélhetett” (Tolkien 1992: 63). Önmagával folytatott társalgása nem csak ezért szokatlan: magát első szám harmadik személyben szólítja meg, de fejedelmi többszben vitatja meg magával a dolgokat. Amikor ráébred, hogy mi lehet Bilbo Baggins zsebében, így szól magához: „Ó, sejtjük mi azt, sejtjük, hogy mi, szívemnek szottyá!” (Tolkien 1992: 73)

A Gyűrűk Urában Gandalf elmesélte a hitetlenkedő Frodónak, hogy Gollam a hobbitok (babók) ősi sztúr nemzetségéből származik, és eredetileg

² Horváth D. Tamás szíves közlése.

Szméagolnak hívták. Megfojtotta a barátját, Déagolt, aki nem akarta nekiadni a láthatatlanná tévő gyűrűt, amelyet a folyóban talált (Tolkien 1981: I. 74–5). Jellegzetes torokhangja miatt azután kapta a Gollam nevet, miután a családja kitagadta, és a folyót követve egy barlangba húzódott, ahol hozzászokott a sötétséghez. Beszédmódja változatlan: „Eszt utáljuk legjobban... Eszt a cűf, cűf reszketeg fényt... sssz... ez meglesz minket, drágaszágom... ez bántja a szemünket”. A *drágaszágom* egyszer önmegszólítás, másszor az elvesztett gyűrűre vonatkozik: „Vajon hol van; vajon hol van az én drágaszágom? Az a mienké, ész kell nekünk” (Tolkien 1981: II. 226). Amikor Frodó és Samu arra kéri, hogy vezesse őket Mordorba, ellenkezik, megzavarodva zokogja: „Én nem akarok, mi nem akarunk visszamenni!” (Tolkien 1981: II. 229)

A mágikus korszakban a nevek tudása számított a legfontosabb tudásnak. Úgy vélekedtek, hogy ha valakinek megtudják a nevét, szolgáson jut: szólíthatják, odaidézhetik, parancsolhatnak neki. Mivel a név éppúgy az ember tulajdona, mint a teste, hangja, szaga, lelke, lábnyoma vagy árnyéka, gonosz célú használata akár az életét is kiolthatja. Titokban tartott igazi nevüket a lényüket övező határként védték. A XVIII. század végén Joseph Billings kapitány, aki II. Katalin cárnő megbízásából vezetett expedíciót Kamcsatkába, a következőket jegyezte fel: „Minden jakutnak két neve van, és sohasem szólítják őket az igazi nevükön” (Sauer 1802: 125). Az igazi név titkossága hajlamosít arra, hogy saját magukról helyettesítő nevüket használva egyes szám harmadik személyben beszéljenek. A tagolatlan, törzsi társadalmak beszélői a XIX–XX. század fordulóján még több ezer nyelven beszéltek. Értelmetlen volna feltenni a kérdést, hogy az egyes szám első személyt mindenütt a harmadik személlyel váltották-e ki. A népszerű regények hőseit azonban így ismerték meg az olvasók. Az indiánosdit játszó gyerekek ma is ezt mondják: *Winnetou nem ért egyet sápadtarcú testvérével*. Karl May leghíresebb regénye – *Winnetou, der Rote Gentleman* – 1893-ban indult világhódító útjára. 1912-ben Edgar Rice Burroughs is így szólaltatta meg Lord Greystoke fiát, a majomembert, aki ezekkel a szavakkal emelte a magasba az oroszlán lenyúzott bőrét: „Nézzétek csak meg, mit vitt véghez Tarzan, a híres harcos” (Burroughs 1986: 145).

A Magyar Néphadseregben a főnév és a melléknév határán egyensúlyzó *Öreg/öreg* ('harmadik időszakos, utolsó hat hónapját töltő sorkatona') önnevezésre szolgált. A többiekkel szembeni „öregségüket” hangsúlyozták vele, és azt sem rejtették véka alá, hogy a parancsok rájuk nem (vagy csak korlátozott mértékben) vonatkoznak: *Öreg vagyok, beleszarok. / Öreg rája fűtyül rája!* Az újoncok, kopaszok bosszantására meg efféléket mondtak: *Sír az Öreg vaságya, leszerel a gazdája!* Önnevezésként az *öreget* állatok, elsősorban nagy testű tengeri állatok nevével toldották meg azt kifejezendő,

hogy tüntetően lassan csinálnak mindent: *Öreg rája / cápa / bálna / csóka nem rakéta, száguld, mint a teknősbéka!* Az öregbakák vízi lényként való önmegszólításának számtalan változata volt, az egyszerűtől – *öreg hal* – az összetettig: *vén, iszapszemű rája* (Kis 2008: 231–2). Nagykanizsán a *Dzsakomó / Dzsekszi / Dzsovanni* is népszerű volt kérkedő önelnevezésként – *Ki más csinálta volna, mint az öreg Dzsakomó!* –, illetve megszólításként is: *Hé, dzsakomó, gyere csak ide!* (Kövesdi–Szilágyi 1988: 91)

Barthes a történelmi elbeszélésről értekezve hívta fel a figyelmet az illeizmusra. Különleges műfaji sajátosság, hogy egyetlen személy egyesít magában minden szerepet: „a diskurzus beszélője egyben az elbeszített esemény résztvevője, tehát az elbeszélés főszereplője egyben a megnyilatkozás főszereplője is, esetünkben a történetíró az események szereplője, s később ennek narrátorává válik” (Barthes 2003: 91). A történetmondás új módszerét alighanem Xenophón alkalmazta először. Kr. e. 401-ben csatlakozott a perzsa Kürosz seregéhez, aki bátyja, II. Artaxerxész ellen toborzott zsoldosokat. *Anabaszisz* című könyvében haditudósítóként mesélte el a tízezrek másfél évig tartó vonulását. Önmagáról szemérmesen egyes szám harmadik személyben beszélt: „Volt a seregben egy athéni férfi, Xenophón, sem vezér, sem alvezér, de még katona sem” (Xenophón 1968: 89).

Xenophón Szókratész lelkes tanítványa volt, mesteréről könyvet is írt, de Platón nevét csak egyszer, mellékesen említette (Xenophón 1986: 106). Mindkét tanítvány írt Szókratész igazságtalan haláláról, de egyikük sem volt ott a siralomházban, amikor kiitta a bürökpoharat. Xenophón Kr. e. 399-ben Kis-Ázsiában csatázott, Platón betegeskedett. Mind a ketten mások beszámolóira hagyatkoztak. Platón írásában Phaidón tudósított a történetekről. Amikor arról kérdezték, hogy ki volt Szókratész mellett az utolsó óráiban, az athéniak felsorolását így zárta: „Platón azonban, azt hiszem, beteg volt” (Platón 1984b: [59b] 1024). A filozófus egész életművében ez az egyetlen alkalom, hogy leírta a saját nevét.

Az illeizmus legismertebb példája Julius Caesar *A gall háború* című könyve, melyben a római hadvezér, consul a kilenc esztendőn át tartó hadi eseményeket örökítette meg. Szemléltetésül a háború sorsát eldöntő csatát választottam:

„Caesar sietett, hogy részt vehessen az ütközetben. A magaslatokon elhelyezkedett ellenséges csapatok jól láthatták a lejtős, ereszkedő terepet, ahol útja keresztül vitt: mihelyt bíborszínű öltönyéről, a csaták során állandóan viselt hadvezéri díszruhájáról észrevették, hogy közeledik, s ugyanakkor megpillantották azokat a lovas osztagokat és cohorsokat is, melyek parancs szerint követték őt, nyomban megkezdték az ütközetet” (Julius Caesar 1964: 199–200).

Caesar a személytelen tárgyilagosság látszatát próbálta keltetni, de halvány mosolyt csal az olvasó arcára, ahogy vöröslő-kéklő díszegyenruhájában fel s alá suhan rohamra induló csapatai között.

Barthes rámutatott, hogy Caesar csak látszólag vegyül el az események szereplői között, a „főnök szintagmái” (*syntagmes du chef*) kiemelik közülük: *buzdító beszédet tartott, hadjáratot indított, kiadta a parancsot, előre küldte a lovasságot, elismerte a meghódolást, megkegyelmezett az ellenségnek* stb. „Mindez azt mutatja, hogy a személytelen névmás használata csak retorikai alibi, s hogy a beszélő valódi helyzete azoknak a szintagmáknak a kiválasztása által jelenik meg, melyekkel múltbeli cselekedeteit leírja” (Barthes 2003: 92). Kicsi Sándor Andrást szociolingvisztikai töprengésre indította a *Magyar igei szerkezetek* szótárának beható tanulmányozása. Észrevette, hogy a Magyar Nemzeti Szövegtár alapján készített „Kötött szavak szerinti mutató”-ban az *elnök* főnévhez a leggyakrabban a *mond, kijelent, közöl, bejelent, hangsúlyoz* ige kapcsolódik (Sass és mások 2010: 360), s ugyanígy: a *miniszter, államtitkár, politikus* is delejes erővel vonzza magához a verbális tartalmú igéket (Kicsi 2021: 109). Ezért lehet mulatságos vagy bosszantó, ha rangban sokkal alacsonyabban álló használja nyakra-főre ezeket az igéket. Szép Ernő *Ádámcsutka* című regényében a színinövendék Ibolya kapott rá erre: „Kijelentem, hogy utálok ezt a bűdös sajtot” (Szép 1935: 90).

A hírességek, hatalmasságok a valóságban is, a regényekben, a filmekben is hajlamosak arra, hogy magukról egyes szám harmadik személyben beszéljenek. Az illeisták tekintélyes listájáról néhány kiragadott név: Salvador Dalí, Gina Lollobrigida, Diego Maradona, Marilyn Monroe, Pelé, illetve Silvio Berlusconi, Charles de Gaulle, Mihail Szergejevics Gorbacsov, Richard Nixon. Szemléltetésül álljon itt egy-egy példa! 2018. május 18-án Bill Gates arról számolt be az MSNBC televíziós csatorna híradójának, hogy az Amerikai Egyesült Államok 45. elnöke a következőket mondta neki: *Trump hears that you don't like what Trump is doing*. Bacsó Péter filmjében a teljhatalmú hadseregtábornok villámló szemekkel kelt ki magából, amikor rádöbrent, hogy kihagyták a készülő periratból: „Hát Bátya elvtársat már meg se akarják gyilkolni?! [...] Én már szart se érek?” (Bacsó 1982: 124) Arnold Zwicky aszerint is különbséget tett az egyes esetek között, hogy valaki a keresztnévén, a vezetéknévén vagy a teljes nevén szólítja-e magát (Zwicky 2007). Az utóbbira Ray Charles egyik szerzeményét választotta példaként:

Say, have you heard baby?
Ray Charles is in town.
(Charles 1954)

Az egyes szám harmadik személyre váltást – meglepő módon – az üzemmódként felfogott láthatatlanság is okozhatja. A jelenségre már Charles J. Fillmore felfigyelt (Fillmore 1997: 120–1), de Nádasy Ádám elemezte valamivel részletesebben. Az ő figyelmét az keltette fel, hogy a rádióműsorok általában így végződnek: „Kedves hallgatóink, műsorunknak ezzel vége. Elköszön a szerkesztő, Taub Taksony” (Nádasy 2003a: 306). A rádióból szóló emberi hang kettévágja a megnyilatkozás kanonikus szituációját. Lyons úgy írta le ezt a fogalmat, hogy a résztvevők mindegyike lehet közlő is, címzett is. Mivel ugyanott vannak, látják is, hallják is egymást, ezért egyúttal a megnyilatkozásokat kísérő személyes vagy ceremoniális gesztusokat – szemmozgást, tekintetet, arckifejezést, taglejtéseket – is kódolhatják (Lyons 1978: 2. 637). A telefonálás rendszeressé válása az élő műsorokban valamelyest tompította a féloldalasságot, de nem változtatott azon, hogy a kapcsolat a halláson alapul. Mivel a rádióhallgatók nem látják a műsorvezetőt, nem tudják, hogy kicsoda, illendő, ha elköszönéskor bemutatkozik. A példa külön érdekessége, hogy az *elköszön* performatívummá lép elő, mert egyébként a beszámolók igéinek egyike, alkalmatlan arra, hogy elköszönjenek vele. Ebben az esetben azonban éppúgy ellátja ezt a feladatot, mint a *Viszonthallásra!* és társai.

Nádasy különösebb kifejtés nélkül néhány olyan esetet is említett, amikor a beszélő hirtelen felháborodásában vált egyes szám harmadik személyre: „Az ilyesmit miért nem jelentitek az igazgatónak? – Nem szégyelled magad, így beszélsz a volt feleségeddel!” (Nádasy 2003a: 305) A beszélő úgy érzi, hogy valamelyik társadalmi szerepében méltánytalanság érte, ezért azzal a szereppel (igazgató, volt feleség) nevezi meg magát, amelyben vélekedése szerint megsértették. A társas deixis különös esete ez, a beszélő adja meg magának azt a tisztességet, amelyet beszélgetőtársától nem kapott meg. Minden egyén számos (a kulturális antropológiából, szociológiából, szociálpszichológiából, egyénlélektanból stb. ismert) szerepet testesít meg, és mindegyikben számolnia kell arcfenyegető tevékenységgel (*face threatening act*) (Brown–Levinson 2008: 42 skk.).³ A példák száma ezért tetszés szerint volna szaporítható. Az egyes szám harmadik személyre váltás ezekben az esetekben csaknem mindig egyetlen mondat erejéig szól,

³ Síklaki István homlokzatnak fordította a *face*-t, ami szerencsétlen megoldás; homlokzatuk az épületeknek van, nem az embereknek. Döntése azért is érthetetlen, mert az *arc* (amiként a *fej* és a *pofa* is) – a RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT metonímia (szinekdoché) révén – az ember, személyiség, egyéniség közvetítőfogalma is lehet: *Béla jó fej/arc; Most megmutatkozott Béla igazi arca*. A fiatalok nyelvében használt *arcolni*, *arcolás* jelentése legalább részben megfelel annak a stratégiának, amelyben nem fenyegetik egymást arcvesszéssel. Az arcvesszés hasonló értelmű, mint a *losing face*, az arctalanítás (*defacement*) kifejezést pedig egyaránt használják a kulturális antropológiában, a retorikában és a stilisztikában.

a következő már valami efféle: *Kikérem magamnak! Nem ezt érdemeltem! Fel vagyok háborodva!*

Az egyes szám harmadik személyre váltás néha tájékoztató önmegnevezés, álcázott bemutatkozás, mintegy a címzett emlékezetének felfrissítése, mert a beszélő nem biztos abban, hogy a címzett tudja (még, már) a nevét. Rokonlátogatások alkalmával megsűrűsödnek az ilyen mondatok: *Ilonka nénéd sokat gondolt rád. – Pista bátyád megmutatja neked a borospincét.* Idősebb felnőttek a bizalmas beszélgetésben a legkülönbözőbb okokból nevezhetik magukat becézett keresztnévük és a *néni, bácsi* összekapcsolásával. *Zsuzsi néni is szereti a pizzát* – ha középkorú nő mondja fiatalabbaknak, akkor – éppen azáltal, hogy hangsúlyozza – tompíthatja az életkori különbséget. Büszke ezermester szavajárása is lehet: *Mit aggódsz? Majd a Gyuri bácsi megoldja.* Olykor a becenév szolgál önmegszólításként. Karácsony Benő regényében a fiú Pipánszkinak nevezte az apját, aki kedélyesen azt kérdezte magától: „Mihez hasonlít ez a felhő, Pipánszki?” (Karácsony 1958: 274) A teljes keresztnév a levelek régies záróformulájában tűnik fel: *Csókol Anyád, Zsuzsánna.* A hagyományos szakmai önéletrajzokat is egyes szám harmadik személyben írták. Az időleges harmadik személyre váltás akkor sem kerülhető meg, ha a beszélő olyan listát sorol fel, amely a saját nevét is tartalmazza: „Hányan voltatok rá? – Banka, Jiringó meg Fekecs. Fekecs én vagyok” (Fehér 2012: 167–8).

A távolságtartó beszédformák közül a legismertebb a *pluralis maiestatis*, a fejedelmi többes. Eredetileg valóban többes szám volt. Diocletianus császár felismerte, hogy a Római Birodalom már nem irányítható egyetlen központból, ezért Kr. u. 293-ban négy részre osztotta, mindegyik élén egy társuralkodóval, két magasabb rangú *augustus*szal és két alacsonyabb rangú *caesar*ral. Diocletianus önmagának a Jupiterhez kötődő *Iovius augustus maior* címet adta, míg a magát Herculessel társító Maximianus a visszafogottabb *Herculius augustus minor* rangot kapta. A felséges többes alighanem a tetrarchia, a négyes uralom szülötte (Brown–Gilman 1975: 362). Ha valamelyikük elrendelt valamit, többes számot használt, jelezve, hogy nemcsak a maga, hanem négyük nevében szól. „Mi, Diocletianus elrendeljük, hogy...” És a társuralkodó hasonlóképpen: „Mi, Maximianus elrendeljük, hogy...” (Tótfalusi 2017: 231). Idővel az egyeduralkodók is felkapták ezt a fordulatot, bár csak magukra utaltak vele. Több mint egy évezred múltán az európai udvarok hivatalos közleményeiben ez a forma vált általánossá, a koronás fők sokszor mondtak *mi*-t akkor, amikor a közrendűek *én*-t (Curme 1935: 150). Az értelmezők gyakran hozakodnak elő azzal az érvel, hogy ez a használat mégsem áll olyan távol a *mi*-től, mert az uralkodó személye összefonódott

állítólagos isteni eredetével, tanácsadóival, a hatalommal, az abszolutizmus időszakától az állammal.

I. Erzsébet angol királynő 1588. augusztus 9-én emlékezetes beszédet tartott a Temze torkolatánál fekvő Tilbury kikötőjében. A Spanyol Arma-da támadására készülő, mintegy húszezer fős hadsereg Lord Leicester parancsnoksága alatt sorakozott fel szemlére a dokkoknál. A királynő ezekkel a szavakkal kezdte lelkesítő beszédét: „Szeretett népem, sokan, akik *biztonságunkat* tartják szem előtt, az árulástól való félelmükben óvatosságra intettek *bennünket*, és azt tanácsolták gondosan *vigyázzunk*, miként bízunk *magunkat* fegyveres tömegekre.” A pronominalis társas deixis e névadó válfaját a Magyar Királyság alattvalói is jól ismerték. Szépapáink-szépanyáink megannyiszor olvashatták az újságokban: „Mi, I. Ferenc József, Isten kegyelméből Ausztria császára, Magyarország apostoli királya, stb.” Az uralkodói szóhasználatot kisebb hatalmasságok is megirigyelték. A középkorban a céhmesterek is átvették ezt a beszédmódot, ha ebbéli tisztségükben nyilatkoztak meg. Nagy-Britanniában nagy vihart kavart a sajtóban, amikor Margaret Thatcher miniszterelnök első unokája megszületése (1989. március 3.) után a Downing Street 10. előtt állva ezt mondta az újságíróknak: „*We have become a grandmother of a grandson called Michael*” (Palmer 2015: 6).

Mark Twainnek tulajdonítják azt a fanyar bölcsességet, mely szerint „csak királyoknak, elnököknek, szerkesztőknek és galandférges embereknek van joguk a szerkesztői »mi« használatára”. A mondás a rangkórságtól szenvedőket figurázza ki, azokat, akik úgy tesznek, mintha egy egész csoport tekintélyes szószólói lennének. Humoros volta a galandféregnek köszönhető, hiszen eszerint még az is szónokolhat többes számban, akinek – a beleiben gyűrűző élősködőket leszámítva – nincsen senkije. Az agitátorok először másokra acsarkodnak, hogy hallgatóságukkal közösséget teremtsenek, majd lelkiismeret-furdalást keltenek bennük, hogy azután fondorlattal és fenyegetéssel vegyék rá őket arra, amit eredetileg eszük ágában sem volt megtenni. Nagy József elvtárs, a Diósgyőri Kohászati Üzemek egyik szakszervezeti bizalmija 1952 augusztusában így szónokolt a gyengébb termelési eredményeket elért dolgozóknak: „Mi dolgozni akarunk, a jól végzett munka után pihenni, üdül- ni, gyermekeinket iskoláztatni akarjuk, megvédjük alkotmányunkat, békénket, erősebbé tesszük hazánkat. Ehhez több és jobb minőségű acélra van szükség, ehhez kell nekünk hozzájárulnunk felajánlásunkkal, felajánlásunk teljesítésével. Az imperialisták el akarják venni tőlünk a gyárat, alkotmányunkat, a ki- osztott földeket.” Ekkor a normát addig csak 90-95 százalékra teljesítő Ádám Károly így fakadt ki kínjában: „Nem engedjük! [...] A dolgozók erősebbek, legyőzzük az imperialistákat!” (Egy példamutató... 1952: 7)

A kommunista félmúlt tálcán kínálja az épületes példákat, gyújtó hangú beszédek, vezércikkeket, miegyebet. A szónoklatok házhoz szállítása a népi demokrácia egyik vívmányának számított. 1950 októberében Dimitrijevics Eugénne, a szegedi Belváros V. pártszervezet IV. számú békebizottságának titkára egyesével kereste fel a háziasszonyokat, hogy miközben rántást készítenek, tudtukra adja: „a békét csak úgy tudjuk megvédeni, ha ismerjük a békeharcot” ([nógrádi] 1950: 4). A korabeli szövegekből A SZOCIALISTA TÁRSADALOM ÉPÍTÉSE HARC kognitív metafora türemkedik ki. Az oximoronba hajló *békeharc* is erről tanúskodik (Kicsi 2007: 59. skk.). A korszak nyelvi pusztítását leltározó Fónagy Iván és Soltész Katalin már 1952-ben figyelmeztetett arra, hogy a szocializmus építésével, az osztályellenséggel folytatott harcot milyen torz szóképek kísérik: „Az angol dolgozók támadnak a háború ellen és támadnak a béke felé”. – „A pártunkívüli agitátorok nem egy helyen igen helyesen verték vissza a reakció ellenséges aknamunkáját” (Fónagy–Soltész 1952: II. 333–4). A korszak nyelvezetét elemző Tolcsvai Nagy Gábor találóan jegyezte meg: „A kimondás már a cselekvést is magában foglalta, helyette állt” (Tolcsvai Nagy 2004: 96). A kommunista beszédaktusok a varázslatra emlékeztetnek. Az agitátorok olykor az eső- vagy termékenységvarázslásban jártas személyeket is megszegényítették: „LEGYEN A FOLYÓ AZ ÜDÍTŐ PIHENÉS GRÁNITKEMÉNY BÁSTYÁJA!” (Ilf–Petrov 1981: 246) Cicero szavaira akkoriban nem emlékeztették az elvtársakat: „az ilyen őrzöngeni látszik az épeszűek között, s mintegy bortól ittasan tombolni a józanok között” (Cicero 2012: [28. 99] 641).

Írásban a szerzői vagy szerkesztői többes a leggyakoribb. A *mi* illetén használata aszerint is vizsgálható, hogy vélhetően hányan húzódnak meg mögötte. Így például a helyreigazítás *mi*-jébe az egész szerkesztőség beletartozik, a közleményt megszóvegező újságíró éppúgy, mint azok a munkatársak, akik mit sem tudnak az egésztől: *Bocsánatkéréssel tartozunk X. Y-nak, mert ekkor és ekkor közölt cikkünk ezen és ezen kitétele nem felel meg a valóságnak. A mi használatát derűlato szerénység is indokolhatja.* Zlinszky Aladár hívta fel a figyelmet arra, hogy Rudolf Jhering német jogtudós ezekre az esetekre a *pluralis reverentialis* (‘tisztelettel teljes többes szám’) elnevezést tartotta megfelelőnek (Zlinszky 1931: 43). A szerző ekkor úgy tekint az olvasóra, mint elmaradhatatlan társára, aki hűségesen vele tart a lapok sűrűjébe kanyargó útján: *Eddig a korszak politikai állapotait vázoltuk, most fordítsuk figyelmünket arra, hogy a nagy gondolkodót milyen hatások érték a szülői házban* (Curme 1935: 150). A többes szám első személy kijelentő mód a számtankönyvekre is jellemző – *Ha 7-hez hozzáadunk 8-at, 15-öt kapunk* –, míg a példatárakra inkább a többes szám első személy felszólító mód: *Számítsuk ki, hogy mennyi marad, ha 598-ból kivonunk 235-öt!*

Máskor egyértelmű, hogy a szerző nem akar senkivel sem közösködni, a *mi* csak az önreferencia silány álruhája. A kritikus rendszerint egymaga markolja a tollat, amikor papírra veti: *mi...* Az *yy* betűk mögött rejtőzködő ítésh 1857-ben Rudolf Gotschall *Pitt és Fox* című vígjátékát tűzte tolla hegyére:

„Emberei következetlenek, költészete elviselt phrasisok használata, komikuma gyermekes, társalogtatási modora az ásitásig unalmas. Nem állítjuk, hogy nincs benne pár jó jellem, hanem mi egy rossz festményt is elítélünk, melyben csupán egykét fa, vagy ruhadőzet sikerült. Mi a művészektol és írőktől egészet követelünk” (–yy– 1857: 44).

Azokban a tanulmányokban, amelyekben valamilyen társadalmi reformot javasolnak, a szerzői *mi* általában több emberre utal. A javaslatokat rendszerint többen dolgozzák ki, és sokszor többen is adják közre: „Nem állítjuk, hogy a javasolt támogatási megoldásokkal, átalakításokkal egy csapásra megszűnik a mai szolgáltatási fehér foltok” (Darvas és mások 2013: 80).

Kicsi Sándor András több mint 270 szakácskönyv elemzése alapján alapította meg, hogy a többes szám első személyű kijelentő mód használata 1880-tól legalább egy évszázadra csaknem egyeduralkodóvá vált, és hatalmi helyzete még ma sem rendült meg. Többek között Gundel Károly, Magyar Elek, Turós Lukács és Emil is ezt a bizonyos tekintetben a tegezésre emlékeztető nyelvhasználatot részesítette előnyben (Kicsi 2019: 27). Szemléltetésül Horváth Ilona szakácskönyvét idézem, a zöldbaleves elkészítési módját (négy személyre):

„A zöldbabot megmossuk, szálkáitól megtisztítjuk, 1½ cm-es darabokra vágjuk, vagy felébe, negyedébe tördeljük. Másfél liter vízbe tesszük, sózzuk, puhára főzzük, és hagymás-paprikás rántással berántjuk, még 10 percig főzzük, végül zöldpetrezselyemmel, ecettel, csipetnyi cukorral ízesítjük, és egy evőkanál tejföllel tálaljuk” (Horváth 1990: 45).

Az empátikus többes szám a főzőkanalat ragadó kezdőnek megadhatja az együtt csinálás élményét. Erőt adhat neki, hogy egy kíválsággal együtt sőt-főz. Ha nem ügyetlenkedi el nagyon, gyerekkori játékelményeihez hasonlóan lehet része. Jhering így foglalta össze a *pluralis reverentialis* lényegét: a szerző vagy az előadó úgy tesz, „mintha az olvasó és a hallgató segített volna neki műve létrehozásában, mintha közös munka lett volna – a *mi* az olvasót, a hallgatót is részesíti az érdemből” (Jhering 1886: II. 707).

Tátrai a *mi* empátikus használatának két esetét említette. A beteglátogató kérdése – *Hogy vagyunk, kedveském, hogy vagyunk?* – és a rendőr felszólítása – *Haladjunk, kérem, haladjunk!* – az együttérzés fokában, illetve meg-

létében vagy hiányában különbözik egymástól (Tátrai 2011: 132). A rendőri többesre Domonkosi is hozott egy példát: *És a forgalmink is itt van?* (Domonkosi 2019: 83) Amikor a rendőr továbbhaladásra szólít fel, ő maga helyben marad, amikor pedig a forgalmi holléte iránt érdeklődik, nem a sajátja ottléte foglalkoztatja. Mivel a *Haladjunk, kérem, haladjunk!* rendőri felszólítás körébe – a kizáró *mi*-vel szöges ellentétben – csak a címzettek tartoznak, voltaképpen önmagát kizáró *mi*-ről van szó. Zwicky színlelt inkluzivitásnak (*phoney inclusive*) nevezte az ilyen eseteket (Zwicky 1977: 716). A közeg megnyilatkozását egyesek bizalmaskodóan leereszkedőnek tartják, mások úgy vélik, hogy a feszült helyzetet próbálja enyhíteni. Ám az csaknem bizonyos, hogy az együttérzés hiányzik belőle. A rajongók, tanítványok, szurkolók viszont éppen ennek vannak bővében, amit a következő beszélgetés is alátámaszt: – *Kimész a meccsre?* – *Igen, pedig idegenben játszunk.*

Az együttérzés mértékének az a fokmérője, hogy a megnyilatkozó áttételesen mennyire vonatkoztatja magára a kijelentést, amit az is befolyásol, hogy a megnyilatkozó és a címzett kapcsolata szimmetrikus vagy aszimmetrikus. A mindennapi nyelvben gyakori az ápolói többes használata. Rendszerint két részből áll: a köszönést is gyakran kiváltó megszólításból (*Erzsi néni, Kovács néni*) és egy kérdésből, amely többnyire szelíd nógatással vagy korholással ér fel: *Erzsi néni, ugye megesszük a finom reggelit? Hogy érezzük magunkat ma? Ugye sikerült pisilnünk?* A gondozó sokszor úgy tesz, mintha pajkos csínytevésre próbálná rávenni a gyámoltalan gondozottat. Az ápolói többes használatát a gondozottak nem mindig veszik jó néven. Lekezelésnek érzik. Miss Marple sem tudta elviselni Miss Knight lesajnáló, negédes gügyögését. Úgy érezte, hogy úgy bánt vele, mint egy szellemileg visszamaradott gyerekekkel: „Remélem, alukáltunk kicsit?” „Jaj, de hát csak nem akarunk megfázni” (Christie 2010: 18, 240).

A falusi Magyarországon köszönéspótló formula, ha valaki úgy szólítja meg azt, aki mellett útjában elhalad, hogy kedélyesen azt kérdezi tőle, hogy azt csinálja-e, amit éppen csinál. Gyakran többes szám első személyben, néha megismételve: *Kapálunk, kapálunk, Józsi bátyám?* (Balázs 1993: 29) A helyzethez idomuló, váltakozó fordulat a megszólítást (*Józsi bátyám*) is kiválthatja. A tartalmatlan fatikus rítusok csupán a kapcsolat jelzésére szolgálnak. Számos helyzethez, alkalomhoz kapcsolódhatnak. Például akinek nem jutott eszébe a közeledő ismerőse neve, megpróbálhatja így kivágni magát szorult helyzetéből: *Hogy vagyunk, hogy vagyunk?*

Ha valaki többes szám első személyben utal saját magára, annak okai között az is szerepelhet, hogy önfelszámoló forradalmi hevületében minden bajok okát az *én*-ben látja. Mihail Alekszandrovics Bakunyin írta egy 1870-ben kelt levelében: „Én nem akarok *Én* lenni; én *Mi* akarok lenni” (idézi Arendt

1992: 401, 421. 53. j.). Mindezt azzal indokolta, hogy az anarchista eszme máskülönben nem diadalmaskodhat. A többes szám első személy használata másoknál, éppen ellenkezőleg, nem önelveszejtést jelent, hanem kedélyes vagy perlekedő önmegtalálást. A magányos többesre, az egyszemélyes *mi*-re Bereményi Géza első regényében bukkantam: „Magunkkal fejedelmi többesben beszélünk, például: igen, kifestettük a szobát, a padló felsúrolva, nincs egy vasunk se, egyedülálló férfi vagyunk, úgy van, fel kéne keresnünk anyánkat” (Bereményi 1978: 50). A közlemény feladója és címzettje azonos, és mindenki mást határozottan kitessékel a *mi* hatóköréből. Az agglegény-többessel átellenben a szinglilánytöbbes akadékoskodik. Puskás Panni megvallotta, hogy meghitt kapcsolatot ápol egykori önmagával: „A bennem élő kövér lány [...] egy kamaszkori pszichés képződmény [...], és emiatt [...] van joga többes szám első személyben beszélni időnként rólunk.” Ilyeneket mond: „le kéne fogynunk öt kilót”, a cukrászda előtt meg: „ide most be kéne mennünk” (Puskás 2021: 64, 63, 64). Végül megígérik egymásnak, hogy mindhalálig együtt maradnak. Bereményi Géza esetében a *mi*-ként felfogott én szinkrón felfogásáról van szó, míg Puskás Panni esetében keveredik a szinkrón és diakrón felfogás.

Az önmagunkkal folytatott beszélgetés során, szolilokviális üzemmódban az egyes szám használata természetes: „És mért vagyok én ilyen rossz?” (Füst 2003: 326) Az önmegszólítás névmása az *én*, rendhagyó esetnek az *ő* mellett még a *te* kínálkozik: „azt kérdezte magától, hogy mit csinálsz te azzal az öreg, házas, távoli emberrel” (Kabos 1913: 363). Gyakori kísérője a rácsodálkozásnak, kételkedésnek, tanácsstalanságnak. Műfaji sajátosság is lehet. Christopher Marlowe tragédiájának első jelenetében a tudós doktor azon töpreng, hogy mitévő legyen. A nevén szólítja magát: „*Vess számat, Faustus, eddig mit tanultál, / S kutasd mélyét annak, mit tudni vágyol.*” Magával folytatott párbeszédében amellet érvel, hogy minden tudomány hiába-
való. Egymás után veszi sorra és veti félre őket: a logikát, mert véget nem érő vitákra serkent, az orvostudományt, mert nem képes életre kelteni a holtakat, a jogtudományt, mert kicsinyes hagyatéki ügyekbe fullad, s végül a teológiát, mert „a bűn zsoldja a halál” (Róm 6, 23). Magasabbra tör, örök kárhozat lesz a sorsa: „*Az avatott mágus hatalmas isten. / Faustus: fesszítsd erőd – s isten legyél!*” (Marlowe 1960: 11, 15)

Jakobson megfeleléseket állapított meg a grammatikai struktúrák és az irodalmi formák között. A lírai költészetről ezt írta: „Bármilyen is a lírai elbeszélés külön tárgya, csupán a jelen idő első személyének függeléke, kiegészítője, háttere; a lírai múlt már önmagában feltételez egy emlékező alanyt” (Jakobson 1982: 220). Az önmegszólító versekben azonban a lírai én dialogikus formában, *te*-ként faggatja, gúnyolja, ostorozza magát. Egymásba fonódik megszó-

lító és megszólított. A párbeszédes forma megőrzi a drámaiságot, retorikai vázra húzott mondatok kattannak egymásra, mint József Attila *Karóval jöttél...* (1937) című versében: „*Szerettél? Magához ki fűzött? / Bujdokoltál? Vajjon ki űzött?*” A jelenségnek külön tanulmányt szentelő Németh G. Béla a személyiség válságával kapcsolta össze ezt a verstípust, amelyre Balassi Bálinttól, Kölcsey Ferencről, Arany Jánostól is hozott példát, de jellemzően XX. századi fejleménynek tartotta (Németh G. 1966). Ám a régi költők is így csattantak fel, ha nagy ritkán fegyelemre intették magukat: „*Tanácsolom, Villon, húzd meg magad!*”⁴

Szakirodalom

- Anscombe, G. E. M. 1990. The First Person (1975). In: Palle Yourgrau (ed): *Demonstratives*. Oxford Readings in Philosophy. Oxford University Press. Oxford, 135–53.
- Antal László 2005. A magyar esetrendszer (1961). In: *A formális nyelvi elemzés. – A magyar esetrendszer*. Nyelvinfo-sorozat. SZAK Kiadó Kft. Budapest 229–465.
- Arendt, Hannah 1992. *A totalitarizmus gyökerei* (1951). Fordította Berényi Gábor és mások. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Bach, Kent 2017. Reference, Intention and Context: Do Demonstratives Really Refer? In: Maria de Ponte – Kepa Korta (eds): *Reference and Representation in Thought and Language*. Oxford University Press. Oxford. 57–72.
- Bacsó Péter 1982. *A tanú* (1969). Rakéta Regénytár. Magvető Kiadó. Budapest.
- Bahtyin, M. M. 1985. *A szó az életben és a költészetben* (1926). Fordította Könczöl Csaba. Mérleg. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Balázs Géza 1993. *Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések 137. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Balázs Géza 2021. Tegezhetlek Önt? Könnyű eltévedni a megszólítások, köszönések dzsungelében. In: Daniss Győző: *Körkép a magyar nyelvről. Tizennyolc beszélgetés nyelvészekkel*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 219. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Bar-Hillel, Yehoshua 2001. Indexikus kifejezések (1954). Fordította Pléh Csaba. In: Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest. 171–87.
- Barthes, Roland 1998. Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe (1966). Részlet. Fordította Simonffy Zsuzsa. In: Bókay Antal – Vilcek Béla: *A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitivizmustól a strukturalizmusig*. Osiris Kiadó. Budapest. 527–42.

⁴ Kálnoky László fordításában így hangzik François Villon *Védekezés a sors nevében* (1560 k.) című balladájának refrénje. – Az eredeti: *Par mon conseil prends tout en gré, Villon!*

- Barthes, Roland 2003. A történelem diskurzusa (1967). Fordította Szabó Piroska. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Atelier-füzetek 5. L'Harmattan–Atelier. Budapest. 87–98.
- Bereményi Géza 1978. *Legendárium*. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Bhat, D. N. S. 2007. *Pronouns* (2004). Oxford Studies in Typology and Linguistic Theory. Oxford University Press. Oxford.
- Bobaljik, Jonathan David 2008. Missing Persons: A Case Study in Morphological Universals. *The Linguistic Review*. 203–30.
<https://doi.org/10.1515/TLIR.2008.005>
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen 2008. Univerzálíák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei (1978). Fordította Síklaki István. In: Síklaki István (szerk.): *Szöbeli befolyásolás. II.: Nyelv és szituáció. Társadalmi kommunikáció*. Typotex Kiadó. Budapest. 37–118.
- Brown, Roger William – Gilman, Albert 1975. A hatalom és a szolidaritás névmásai (1960). Fordította Mártonfi Ferenc. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat Kiadó. Budapest. 359–88.
- Burks, A. W. 1948. Icon, Index, and Symbol. *Philosophy and Phenomenological Research* 673–89. <https://doi.org/10.2307/2103298>
- Burroughs, E. R. 1986. *Tarzan, a majomember* (1912). Fordította Erős László. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó. Budapest.
- Bühler, Karl 1999. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache* (1934). Lucius & Lucius, Stuttgart.
- Charles, Ray 1954. *Don't You Know*. Atlantic Records.
- Christie, Agatha 2010. *A kristálytükör meghasadt* (1962). Fordította Veres Júlia. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Cicero [Marcus Tullius] 2012. *A szónok* (Kr. e. 46). Fordította Kárpáty Csilla. Cicero összes retorikaelméleti művei. Kalligram Kiadó. Pozsony. 609–88.
- Clark, Herbert H. – Carlson, Thomas B. 2001. Beszéddaktusok és hallgatók (1982). Fordította Síklaki István. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest. 123–66.
- Coleridge, Samuel Taylor 1977. *Biographia Literaria or Biographical Sketches of My Literary Life and Opinions* (1817). J. M. Dent & Sons Ltd. – E. P. Dutton, London/Melbourne/Toronto/New York.
- Curme, G. O. 1935. *Parts of Speech and Accidence*. D. C. Heath and Company. Boston.
- Cysouw, Michael 2003. *The Paradigmatic Structure of Person Marking*. Oxford Studies in Typology and Linguistic Theory. Oxford University Press. Oxford.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780199254125.001.0001>
- Cseresnyés Dóra 1998. Az én-elbeszélés típusai a klasszikus modernség magyar prózájában. In: *A Nyugat-jelenség (1908–1998)*. Nyugat Könyvtár 2. Anonymus Kiadó. Budapest. 132–40.
- Darvas Ágnes – Farkas Zsombor – Győri Péter – Kósa Eszter – Mózer Péter – Zolnay János 2013. A szociálpolitika egyes területeire vonatkozó szakpolitikai javaslatok. *Esély*. 6/3–137.

- Domonkosi Ágnes 2019. *A nézőpont szerepe az attitűddeixis műveletében*. Az Eszterházy Károly Egyetem tudományos közleményei. Tanulmányok a magyar nyelvtudomány köréből / Acta Universitatis de Carolo Eszterhazy Nominatae. Sectio Linguistica Hungarica. Új sorozat 45. 75–91.
- Egy példamutató szakszervezeti bizalmi 1952. *Északmagyarország* (augusztus 17.) 193. sz. 7.
- Fehér Béla 2012. *Kossuthkifli*. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Ferguson, Charles A. 1964. Baby Talk in Six Languages. In: John J. Gumperz – Dell Hymes (eds): *The Ethnography of Communication*. American Anthropologist, No. 6. Part II. 103–14. https://doi.org/10.1525/aa.1964.66.suppl_3.02a00060
- Fillmore, Charles J. 1997. *Lectures on Deixis* (1971). Lecture Notes, Vol. 65. CSLI Publications. Stanford (California).
- Fodor István (főszerk.) 1999. *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fónagy Iván – Soltész Katalin 1952. A mozgalmi zsargonról II. *Magyar Nyelvőr* 330–6.
- Füst Milán 2003. Azok a gonosz gyerekek (1959). In: *Összegyűjtött elbeszélései II. Egy nap története Didó leányom életéből*. Fekete Sas Kiadó. Budapest. 326–38.
- Horváth Ilona 1990. *Szakácskönyv* (1955). Budapest Kiadó. Budapest.
- Horváth János 1956. Egyetemi hallgatók magyar irodalomtörténeti dolgozatairól (1937). In: *Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 602–22.
- Hume, David 1976. *Értekezés az emberi természetről* (1739). Fordította Bence György. Etikai Gondolkodók. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Hymes, Dell H. 1975. A beszélés néprajza (1962). Fordította Pléh Csaba. In: Pap Mária – Szépe György (vál.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat Kiadó. Budapest. 91–146, 482–6.
- Ilf, Ilja – Petrov, Jevgenyij 1981. A szórakozó egyed (1932). Fordította Radványi Ervin. In: *Elsőprő egyéniség*. Európa Könyvkiadó. Budapest. 239–46.
- Jakobson, Roman 1962. Why 'Mama' and 'Papa'? (1960) In: *Selected Writings*. I. *Phonological Studies*. Mouton & Co. 'S-Gravenhage. 538–45.
- Jakobson, Roman 1969. Nyelvészet és poétika (1958). Fordította Barczán Endre és munkatársai. In: Fónagy Iván – Szépe György (vál.): *Hang – Jel – Vers*. Gondolat Kiadó. Budapest. 211–57.
- Jakobson, Roman 1970. Shifters, Verbal Categories, and the Russian Verb (1957). *Selected Writings II*. Mouton, The Hague/Paris. 130–47. <https://doi.org/10.1515/9783110873269.130>
- Jakobson, Roman 1982. Szélsőjegyzetek a költő Paszternak prózájához (1935). Fordította Albert Sándor. In: *A költészet grammatikája*. Gondolat Könyvkiadó. Budapest. 215–41.
- Jespersen, Otto 1928. *Language, its Nature, Development and Origin* (1922). George Allen & Unwin Ltd. – Henry Holt and Company. London/New York.
- Jhering, Rudolf 1886. *Der Zweck im Recht* (1883) I–II. Druck und Verlag von Breitkopf & Härtel. Leipzig.
- Julius Caesar 1964. *A gall háború* (Kr. e. 49 k.). (Aulus Hirtius Pansa kiegészítésével.) Fordította Szepessy Tibor. Európa Könyvkiadó. Budapest.

- Kabos Ede 1913. Rózsika gyermekei. *Nyugat* 5/358–64.
- Karácsony Benő 1958. *A megnyugvás ösvényein* (1946). Állami Irodalmi és Művészeti Könyvkiadó. Bukarest.
- Karinthy Frigyes 1918. Pár ezer év. *Pesti Napló* (február 24.) 47/1–3.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 75–136.
- Kicsi Sándor András 2007. A békeharcról (1991). In: *Szöszemantika*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 73. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 58–63.
- Kicsi Sándor András 2019. A szakácskönyvek grammatikájáról. In: *Gasztronómiai kalandozások*. Semmelweis Kiadó. Budapest. 22–44.
- Kicsi Sándor András 2021. A vonzatszótár (2012). In: *Osztályozó nyelvészet*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 217. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 107–9.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentéسلمélet* (2000). Corvina Könyvkiadó. Budapest.
- Kis Tamás 2008. *Bakaduma. A magyar katonai szleng szótára*. Szlengkutatás 6. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Knight, Eric 1945. *Sam Small csodálatos élete* (1942). Fordította Szerb Antal. Révai Irodalmi Intézet Rt. Budapest.
- Koháry Anna 2018. A dajkanyelv hangzásvilága. *Édes Anyanyelvünk* 5/16.
- Kosztolányi Dezső 1942. *Nero, a véres költő* (1922). Révai Kiadó. Budapest.
- Kövesdi Péter – Szilágyi Márton 1988. *Egy nagykanizsai laktanya nyelve és folklórja*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Kratzer, Angelika 2009. Minimal Pronouns. Fake Indexicals as Windows into the Properties of Bound Variables Pronouns. *Linguistic Inquiry*. Vol. 40. No. 2. 187–237. <https://doi.org/10.1162/ling.2009.40.2.187>
- Kugler Nóra – Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 152–82.
- Laár András 1996. Szappanopera In: *L'art pour l'art: Lila liba*. PolyGram–Zebra. Budapest.
- Laczkó Krisztina 1995. Hány személyes névmásunk van? In: Keszler Borbála (szerk.): *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 108–26.
- Levinson, Stephen C. 1997. *Pragmatics* (1983). Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press. Cambridge.
- Lotz János 1976. A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság a magyarban (1966). In: *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat Kiadó. Budapest. 127–34.
- Lyons, John 1978. *Semantics* (1977). 1–2. Cambridge University Press. Cambridge.
- Marlowe, Christopher 1960. *Doktor Faustus tragikus históriája, amint azt Nottingham grófjának szolgálai a színpadon előadták* (1594). Fordította András T. László. Magyar Helikon. Budapest.
- Mey, Jacob L. 2007. *Pragmatics* (1993). Blackwell Publishing. Oxford.
- Moravcsik, Edith A. 2013. *Introducing Language Typology*. Cambridge Introductions to Language and Linguistics. Cambridge University Press. Cambridge.

- Nádasdy Ádám 2003a. A boldogító igen (2002). In: *Ízlések és szabályok*. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 305–8.
- Nádasdy Ádám 2003b. És az ön lelkével (1991). In: *Ízlések és szabályok*. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 19–22.
- Németh G. Béla 1966. Az önmegszólító verstípusról (Különös tekintettel József Attilára). *Irodalomtörténeti Közlemények* 5–6/546–71.
- (nógrádi) 1950. „Holnap 5 órakor gyere el a kisgyűlésre.” Békebizottsági titkár negyedórája Nyilasi Károlyéknál. *Délmagyarország* (október 28.) 252/4.
- Ottlik Géza 1988. *Próza* (1980). Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Palmer, Dean 2015. *The Queen and Mrs Thatcher: An Inconvenient Relationship*. History Press. Brinscombe.
- Platón 1984a. Euthüdemosz (Kr. e. 420. k.). Fordította Steiger Kornél. In: *Összes művei*. I. Bibliotheca Classica. Európa Könyvkiadó. Budapest. 853–916.
- Platón 1984b. Phaidón (Kr. e. 392 k.). Fordította Kerényi Grácia. In: *Összes művei*. I. Bibliotheca Classica. Európa Könyvkiadó. Budapest. 1019–119.
- Puskás Panni 2021. A bennem élő kövér lány. In: *A rezervátum visszafoglalása*. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 63–7.
- Quine, Willard van Orman 1968. *A logika módszerei* (1950). Fordította Urbán János. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Reichenbach, Hans 1947. *Elements of Symbolic Logic*. The MacMillan Company. New York.
- Rimbaud, Arthur 1974. A látnok levelei 1. Levél Georges Izambard-nak (1871. május [13.]). Somlyó György fordítása. In: *Összes költői művei*. Európa Könyvkiadó. Budapest. 279–80.
- Russell, Bertrand 1956. *An Inquiry Into Meaning and Truth* (1940). George Allen and Unwin Ltd., London.
- Russell, Bertrand 1976. Tudás ismeretség révén és tudás leírás révén (1910–1911). Fordította Márkus György. In: *Miszticizmus és logika*. Magyar Helikon. Budapest. 339–78.
- Ryle, Gilbert 1974. *A szellem fogalma* (1949). Fordította Altrichter Ferenc. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Sass Bálint – Váradi Tamás – Pajzs Júlia – Kiss Margit 2010. *Magyar igei szerkezetek. A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára*. A magyar nyelv kézikönyvei XXI. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Sauer, Martin (ed.) 1802. *An Account of a Geographical and Astronomical Expedition to the Northern Parts of Russia* (1785–1794). T. Cadell, jun. and W. Davies, London.
- Strawson, Peter Frederick 1985. A referálásról (1950). Irving M. Copi – James A. Gould (szerk.): *Kortárs tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. Gondolat Könyvkiadó. Budapest. 167–206.
- syi – Szakadát István [Szakadát István] syi.hu/cse 2014. L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó. Budapest.
- Szép Ernő 1935. *Ádámcsutka*. Athenaeum Kiadó. Budapest.
- Tálos Endre 1980. A magyar inkluzív személynévmásai. *Magyar Nyelv* 70–2.

- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 131. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében. Recepció és kreativitás. Nyitott magyar kultúra.* Áron Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan.* Osiris Kiadó. Budapest. 205–466.
- Tolkien, J. R. R. 1981. *A gyűrűk ura.* I. *A Gyűrű szövetsége* (1954). II. *A két torony* (1954). III. *A király visszatér* (1955). Fordította Göncz Árpád, Réz Ádám és Tandori Dezső. Gondolat Könyvkiadó. Budapest.
- Tolkien, J. R. R. 1992. *A babó* (1937). Fordította Szobotka Tibor és Tótfalusi István. Falukönyv–Ciceró Kft. Budapest.
- Tótfalusi István 2017. *Nyelvészeti inycsfalatok. Az ékesszólás kiskönyvtára* 49. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Tózsér János 2009. *Metafizika.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Van Inwagen, Peter 2002. What Do We Refer to When We Say “I”? In: Richard M. Gale (ed.): *The Blackwell Guide to Metaphysics.* Wiley-Blackwell Publishers Ltd. Oxford/Malden (Massachusetts). 175–89.
<https://doi.org/10.1002/9780470998984.ch9>
- Veress József 2024. *Se sapka, se sál. Történetek a megásott időből.* Kézirat. Veszprém.
- Von der Gabelentz, Georg 2016. *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse* (1891). Classics in Linguistics 4. Language Science Press. Berlin. https://doi.org/10.26530/OAPEN_611696
- Wittgenstein, Ludwig 1980. The Blue Book (1933–34). In: *Preliminary Studies for the “Philosophical Investigations”. Generally Known as The Blue and Brown Book.* Basil Blackwell. Oxford. 1–74.
- Wittgenstein, Ludwig 1989. *A bizonyosságról* (1950–1951). Fordította Neumer Katalin. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig 1992. *Filozófiai vizsgálódások* (1953). Fordította Neumer Katalin. Atlantisz Kiadó (Medvetánc). Budapest.
- Xenophón 1968. *Anabaszisz. A tízezrek hadjáratának története* (Kr. e. 375 k.). Fordította Fein Judit. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Xenophón 1986. Emlékeim Szókratészről (390 k.). Fordította Németh György. Az ókori irodalom kiskönyvtára. In: *Emlékeim Szókratészről.* Európa Könyvkiadó. Budapest. 5–184.
- Yule, George 1996. *Pragmatics.* Oxford Introductions to Language Study. Oxford University Press. Oxford/New York.
- yy– 1857. Nemzeti színházi szemle. Január elején. *Divatcsarnok* 1/41–5.
- Zlinszky Aladár 1931. *Az eufémizmus.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.

Zwicky, Arnold 1977. Hierarchies of Person (1975). In: *Papers from the Thirteenth Annual Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago Linguistic Society. Chicago. 712–33.

Zwicky, Arnold 2007. Illeism and Its Relatives. *Language Log*. <http://itre.cis.upenn.edu/~myl/languagelog/archives/004762.html>

E. Bártfai László

szerkesztő

E-mail: bartfai.egu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3409-8531>

Abstract

E. BÁRTFAI, LÁSZLÓ

UNCONVENTIONAL RELATIVES. ILLEISM, ROYAL WE AND THEIR COMPATERNITY

After a conceptual history of the self and the grammatical self, the paper collects and groups together a few cases in which the use of personal pronouns and their substitutes as proper nouns is different from the usual. Although they also have morphological and syntactic peculiarities, none of them pushes the boundaries of the Hungarian personal pronoun paradigm, they all fall within the scope of pragmatics. What they have in common is that, despite the unusual use of the grammatical person, the reference does not become a question mark. Everybody knows who they are talking about, the pronoun change does not imply an „I” change. There are many such cases, not all of which have a specific name. The most notable of these are the Royal We (*pluralis maiestatis*), and *illeism*, from the Latin pronoun *ille*, when someone speaks (or writes) about themselves in the third person instead of the first.

Keywords: personal pronoun, I, self, grammatical self, deixis, index, royal we, illeism